

**ERKIN IQTISODIY ZONALARDA TADBIRKORLIK FAOLIYATIGA
INNOVATSIYALAR VA INVESTITSIYALARNI
RAG‘BATLANTIRISHDA KLASTER YONDASHUVINING O‘RNI.**

Umarov Toxirjon Mamurjonovich
Qo‘qon Universiteti Ilmiy tadqiqotlar
departamenti mutaxassisi

Annotatsiya: Erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) butun dunyo bo‘ylab mintaqalarda iqtisodiy o‘shishni, innovatsiyalarni va investitsiyalarni rag‘batlantirishda muhim vosita sifatida paydo bo‘ldi. Bu zonalar tadbirkorlik subyektlarini jalb qilish uchun turli imtiyoz va qulayliklar yaratib, tadbirkorlik faoliyati uchun qulay shart-sharoit yaratadi. Ushbu zonalarda innovatsiyalar va investitsiyalarni ilgari surishda muvaffaqiyat qozongan asosiy strategiyalardan biri bu Klaster yondashuvidir. Ushbu maqolada Klaster yondashuvining erkin iqtisodiy zonalar doirasida tadbirkorlik faoliyatiga innovatsiyalar va investitsiyalarni rag‘batlantirishdagi ahamiyati, uning iqtisodiy rivojlanishga, texnologik yutuqlarga ta’siri va biznes o‘shishi uchun qulay ekotizimni rag‘batlantirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar. Erkin iqtisodiy zonalar, klaster, tadbirkorlik, xorijiy kapital,

Kirish. Erkin iqtisodiy zonalar biznesning rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlarni ta'minlovchi strategik joy sifatida e'tiborga sazovor bo‘ldi. Klaster yondashuvining ushbu zonalar doirasida integratsiyalashuvi turdosh tarmoqlar o‘rtasida sinergiya yaratish, hamkorlikni rag‘batlantirish va innovatsiyaga asoslangan tadbirkorlikni rivojlantirish orqali ularning muvaffaqiyatiga sezilarli hissa qo‘shdi. Ushbu maqola erkin iqtisodiy zonalarda innovatsiyalar va investitsiyalarni rag‘batlantirishda Klaster yondashuvining asosiy rolini o‘rganishga qaratilgan.

Bozorlarning globallashuvi va raqobatning kuchayishi sharoitida dunyoning yetakchi mamlakatlari hukumatlari mamlakatlar iqtisodiyotini qo‘llab-quvvatlash uchun murakkab tashkiliy va iqtisodiy vositalardan foydalanishga majbur bo‘lmoqda. Bunday vositalardan biri tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun qulay shart-sharoitlarga ega erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) tashkil etishdir. Oxirgi o‘n yillikda Erkin iqtisodiy zonalar mexanizmini faollashtirish jarayonini ma’lum bir mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini kuzatish mumkin bo‘ldi. Agar 1995 yilda dunyoda 500 ga yaqin zonalar mavjud bo‘lsa, hozir 130 dan ortiq mamlakatlarda 4300 dan ortiq zonalar mavjud bo‘lib, ularda 68 mingdan ortiq ishchi ishlaydi. Bundan tashqari, jahon amaliyoti EIZ faoliyatini samarali tashkil etish nafaqat

mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishiga turtki berish, balki uni jahon yetakchilari qatoriga olib chiqishda ham samarali ekanligini ko'rsatmoqda [1].

Adabiyotlar tahlili.

Erkin iqtisodiy zonalarda klasterlarning ahamiyati

Olimlar erkin iqtisodiy zonalardagi klasterlarning biznes uchun qulay muhitni yaratishda muhim rolini e'tirof etadi. Klasterlar - bu ma'lum bir geografik joylashuvdagi o'zaro bog'langan tarmoqlar, yetkazib beruvchilar, muassasalar va qo'llab-quvvatlovchi xizmatlarning konsentratsiyasi. Ular zonada faoliyat yurituvchi korxonalar o'rtasida hamkorlik, bilim almashish va innovatsiyalarni osonlashtiradi. Porter (1998) va Ketels (2003) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ta'kidlaydiki, klasterlar raqobatbardoshlikni oshiradi, hosildorlikni rag'batlantiradi va turdosh tarmoqlar o'rtasida sinergiya yaratish orqali EIZlar ichida iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi.[2],[3]

Innovatsiyalar va bilimlar almashinuviga ta'siri

Tadqiqotlar klasterlarning erkin iqtisodiy zonalardagi innovatsiyalarga chuqur ta'sirini ta'kidlaydi. Klasterlar ichida korxonalar, ilmiy-tadqiqot institutlari va malakali iste'dodlarning yaqinligi g'oyalar almashinuvini rag'batlantiradi, bilimlarni o'zaro ta'minlashga yordam beradi va innovatsion jarayonni tezlashtiradi (Kuk, 2001). Boschma va Frenken (2011) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarning empirik dalillari shuni ko'rsatadiki, klasterlardagi hamkorlik muhiti patentlashning yuqori sur'atlariga, texnologik taraqqiyotga va EIZlarda yangi mahsulot va xizmatlarning rivojlanishiga olib keladi.[4],[5]

Investitsion va tadbirkorlik faoliyatini jalb qilish

Erkin iqtisodiy zonalarga ham mahalliy, ham xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda klasterlarning roli muhim. Klasterlar ichida tegishli tarmoqlar, ixtisoslashtirilgan infratuzilma va qo'llab-quvvatlovchi ekotizimlarning konsentratsiyasi xavflarni kamaytiradi va investorlar uchun kirish to'siqlarini kamaytiradi (Maskell va Kebir, 2006). Feldman (2001) va Audretsch (2012) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, EIZlarda aniq belgilangan klasterlar biznes o'sishi, tarmoq imkoniyatlari va resurslardan foydalanish uchun qulay muhitni ta'minlash orqali tadbirkorlik faoliyati uchun magnit yaratadi.[6],[7],[8]

Mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish va siyosatning oqibatlari

Klasterlarning Erkin iqtisodiy zonalarda doirasidagi mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishga kengroq ta'siri ta'kidlangan. Klasterlar iqtisodiy o'sishning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, bandlik imkoniyatlarini yaratadi, yordamchi tarmoqlarni rag'batlantiradi va mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shadi (Krugman, 1991). Enright va Scott (2005) ta'kidlaganidek, siyosatchilar strategik aralashuvlar

va EIZlarda biznes muhitini yaxshilashga qaratilgan siyosatlar orqali klasterlar rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.[9],[10]

Tadqiqot metodologiyasi. Jahon amaliyotida erkin iqtisodiy zona yoki erkin tadbirkorlik zonasi - bu sanoat va xizmatlarning kirib kelishiga xorijiy kapitalni, savdoda va tadbirkorlik faoliyatining boshqa turlarida xorijiy kapital bilan birgalikda ishlab chiqarishni rag'batlantiradigan, imtiyozli bojxona, soliq va valyuta rejimlariga ega bo'lgan maxsus ajratilgan hudud; shuningdek, kapital rivojlanishini eksport qilishdir.

Erkin iqtisodiy zonalar milliy iqtisodiyotning hududiy quyi tizimlari sifatida zarur investitsiyalarni jalb qilish orqali uning rivojlanish samaradorligini oshirishga qodir [11].

Global rivojlanish zamonaviy voqelik turli mintaqalar, bloklar va mamlakatlar guruhlarida o'rtasidagi qarama-qarshiliklar chuqurlashib borayotganidan dalolat beradi. Xorijiy sarmoyadorlar kapitalini «rivojlantirish huquqi» uchun alohida mamlakatlar o'rtasidagi raqobat tobora yaqqol namoyon bo'lmoqda. investorlarni jalb qilish uchun turli vositalar va mexanizmlarning rolini oshirishga olib keladi. Mamlakatning iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirishning eng samarali va tasdiqlangan vositasi bu Erkin iqtisodiy zonani tashkil etishdir [12].

EIZning quyidagi xususiyatlari ajralib turadi [13]:

1. EIZ – alohida hudud (davlat hududining bir qismi).
2. EIZ hududida tadbirkorlik faoliyatining alohida rejimi qo'llaniladi.
3. EIZ faoliyatini tartibga solish uchun maxsus boshqaruv organi tashkil etiladi.
4. Hududlarni tashkil etishning maqsadlari davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab har xil.
5. EIZ faoliyati mahalliy va xorijiy tadbirkorlarni rag'batlantirishga qaratilgan.

Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishning maqsadlari ularni tashkil etuvchi mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga, ularning strategik milliy xo'jalik rejalariga va boshqalarga bog'liq. Shuning uchun Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishning sabablari va maqsadlari har bir alohida holatda turlicha bo'lishi mumkin. Jahon tajribasiga ko'ra, Erkin iqtisodiy zonalar ko'pincha iqtisodiy tushkunlikni amalga oshirishga moyil bo'lgan hududlarda kichik va o'rta biznesni jonlantirishga qaratilgan mintaqaviy siyosatning tashqi iqtisodiy aloqalarini kengaytirish, shuningdek, mintaqalararo tafovutlarni tenglashtirish uchun tashkil etilgan.

Shu bilan birga, jahon iqtisodiyotidagi mamlakatlarning turli guruhlaridagi EIZ maqsadlari, ularning farqiga qaramay, ma'lum bir umumiylikka ega bo'lib, ular doirasida ularni iqtisodiy, ijtimoiy va ilmiy-texnikaviy guruhlariga bo'lish mumkin. Shunday qilib, Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishning asosiy iqtisodiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- umumiy tashqi savdo va tashqi iqtisodiy faoliyat perimetrini faollashtirish va kengaytirish;
- davlat byudjetiga valyuta tushumlari va viloyatlar budjetining o'sishi;
- eksportni oshirish va importni ratsionalizatsiya qilish;
- innovatsion-investitsiya faoliyatini faollashtirish;
- milliy raqobatbardoshlikni oshirish.

Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishning ijtimoiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- aholi farovonligi va turmush darajasining o'sishi;
- hududlar infratuzilmasini yaratish va rivojlantirish;
- yangi ish o'rinlarini yaratish, aholi bandligini oshirish;
- jahon tajribasidan kelib chiqqan holda ishchilar, muhandis-texnik, xo'jalik va boshqaruv xodimlarining malaka darajasini oshirish;
- bozori milliy bozori khizmatrasonii khizmatrasonii khizmatrasoni sifati, istehsoli va istemoli molhoi istemoli;
- depressiv hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini moslashtirish.

Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etishning ilmiy-texnik maqsadlari quyidagilardan iborat:

- innovatsion faollikni oshirish;
- ishlab chiqarish faoliyatida innovatsion texnologiyalarning tarqalishi;
- ustuvor yo'nalishlar konsentratsiyasi bo'yicha ilmiy-texnik mutaxassislar, shu jumladan xorijiy mutaxassislar;
- fan va ishlab chiqarish integratsiyasi, ilmiy-tadqiqot va ilmiy-texnik markazlar (laboratoriyalar), shuningdek, venchur kompaniyalar tashkil etish.

Jahon amaliyotiga ko'ra, maxsus iqtisodiy zonalarda tashkil etish va samarali faoliyat yuritishda ularni tashkil etish va muvaffaqiyatli faoliyat yuritishning ayrim ob'ektiv shart-sharoitlari vujudga keladi, ularga e'tibor bermaslik investitsiya loyihasining to'liq barbod bo'lishiga yoki uni amalga oshirish natijalarining etarli darajada bo'lmasligiga olib keladi. Bunday fundamental shartlar qatorida [14]:

1) tashqi va ichki bozor uchun qulay transport-geografik joylashuv, shuningdek, ilg'or kommunikatsiyalar mavjudligi. Amaliyotga ko'ra, milliy va xalqaro

miqyosdagi transport markazlaridan uzoqda joylashgan yirik mamlakatlarning ichki hududlarida bunday iqtisodiy zonalar samarasiz;

2) rivojlangan ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma. Elektr ta'minoti ob'ektlari, yo'llar, zamonaviy aloqa vositalari, rivojlangan transport tarmog'i va xizmat ko'rsatish, zamonaviy ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, dam olish va boshqalar muassasalari shular jumlasidandir.

Shunisi e'tiborga loyiqki, maxsus iqtisodiy zonani tashkil etuvchi davlat, qoida tariqasida, bo'lajak investorlarni yaratish uchun bunday infratuzilmani ta'minlashi kerak. Juda kamdan-kam hollarda, dastlab rivojlangan sanoat, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaga ega bo'lmagan, lekin strategik milliy dasturlarni hal etish imkonini beradigan yangi iqtisodiy rivojlanish hududlarida maxsus iqtisodiy zonalar tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi;

3) inson resurslari, ya'ni nisbatan arzon va shu bilan birga malakali ishchi kuchi mavjudligi;

4) bank va boshqa moliyaviy xizmatlar ko'rsatishning yuqori darajasi, xalqaro moliya bozori bilan aloqaning mavjudligi;

5) tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish, shu jumladan chet el ishtiroki uchun ma'muriy va byurokratik to'siqlarning yo'qligi;

6) tegishli investitsiya to'siqlari darajasi, ya'ni investor imtiyozli shartlarda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish huquqi uchun maxsus iqtisodiy zonani rivojlantirishga investitsiya kiritishi shart bo'lgan mablag'lar hajmi;

7) maxsus iqtisodiy zonaning rivojlangan va barqaror qonunchilik bazasi. Amaliyotga ko'ra, bunday zonalarni yaratish ijro hokimiyati organlarining tez o'zgaruvchan qarorlariga emas, balki qonun hujjatlariga asoslanishi kerak;

8) investorlarga, shu jumladan xorijiy investorlarga ularning investitsiyalari va xavfsizlikning maxsus zonasida joylashgan boshqa mol-mulkning aniq davlat kafolatlarini berish;

9) boshqa organlarning aniq bo'linishi bilan ularning vakolatlari va majburiyatlari asosida maxsus boshqaruv organlarini shakllantirish;

10) siyosiy barqarorlik darajasi, soliqlar darajasi, qonunchilikning shaffofligi va jamiyatdagi jinoiy vaziyatdan iborat bo'lgan mamlakatdagi umumiy qulay investitsiya muhiti.

Shuni tushunish kerakki, maxsus zonani yaratish barcha iqtisodiy kasalliklar uchun davo emas va har qanday hududning jadal rivojlanishining yuz foiz kafolati emas. Maxsus iqtisodiy zona - bu yuqori darajadagi xavf va yakuniy natijalarning sezilarli xilma-xilligiga ega innovatsion loyiha.

Biroq, agar loyiha hududni puxta o‘ylangan rivojlantirish dasturi hamda davlat va xususiy investorlarning birgalikdagi sa’y-harakatlari natijasida muvaffaqiyatli ishlay boshlasa va o‘z samarasini bersa, uning ma’lum bir hudud va umuman iqtisodiyot uchun ijobiy roli katta bo‘lishi mumkin. Muhim; xususan, maxsus iqtisodiy zonalar :[15]

- yangi ish o‘rinlari yaratish va yuqori texnologiyalar sanoatining o‘shini rag‘batlantirish orqali ma’lum hududning ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va insoniy rivojlanishi uchun katalizator bo‘lib xizmat qiladi;
- jahon iqtisodiyoti va muayyan mamlakat (mintaqa) iqtisodiyoti o‘rtasidagi asosiy aloqa kanallaridan biri bo‘lib xizmat qiladi;
- mamlakatning boshqa hududlari iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan ishlab chiqarish, boshqaruv va texnologiya standartining eng ilg‘or shakllarini ifodalaydi;
- xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va mahalliy iqtisodiy resurslarni safarbar etishning eng muhim vositasi;
- biznesni rivojlantirishning yangi shakllarini rag‘batlantirish, iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlar uchun o‘ziga xos «dala tajribalari»dir.

EIZ hududida joylashgan korxonalar faoliyatini tartibga solish xorijiy investor uchun qulay investitsiya muhitini yaratishga qaratilgan bo‘lishi kerak, shunda investitsiya sharoitlar nafaqat kapital eksport qiluvchi mamlakatga qaraganda foydaliroq bo‘lishi, balki iloji bo‘lsa, qo‘shni davlatlar va mintaqalarga qaraganda qulayroq bo‘lishi mumkin. xorijiy investitsiyalar oluvchilar sifatida raqobatlashish [16].

Jahon amaliyotida erkin iqtisodiy zonalar tadbirkorlik va investitsion faollikni rivojlantirishga faol ta’sir ko‘rsatadi, ular asosan quyidagi omillar va mexanizmlar bilan tavsiflanadi:

- tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi rezidentlar infratuzilma ob’yektlari va ko‘chmas mulkni tasarruf etish bo‘yicha bojxona, fiskal, nopul rag‘batlantirish, maxsus kurs rejimlari, tadbirkorlik subyektlarini ro‘yxatdan o‘tkazishning soddalashtirilgan tartiblari va boshqa imtiyozli imtiyozlarga ega bo‘lishga moyil;
- ko‘pgina EIZlarda strategik vazifalar, birinchi navbatda, davlat, xususiy, shuningdek, xorijiy investitsiyalarni rag‘batlantirish, investitsiya resurslari va kapital jalb qilish bilan bog‘liq;
- savdo-sanoat, sanoat-ishlab chiqarish, import o‘rnini bosuvchi, eksportga yo‘naltirilgan, sanoat, ilmiy-ishlab chiqarish parklari, texnoparklar va innovatsiya markazlarini tashkil etishga yo‘naltirilgan erkin iqtisodiy zona raqobatbardosh mahsulotlar va eksportbop tovarlar ro‘yxatini rivojlantirishga ijobiy ta’sir

ko'rsatadi, bazani tashkil etadi. import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni ko'paytirish, ilmiy-ishlab chiqarish kompaniyalari, ilmiy-tadqiqot kompaniyalari, klaster va boshqa xoldinglar tashkil etish orqali investitsiya va tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish.

Tahlil va natijalar. Jahonda mavjud va faoliyat ko'rsatayotgan EIZlarning 2/3 qismi tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgani va 70 foizdan ortig'i bevosita yoki bilvosita investitsiya resurslarini jalb qilish bilan bog'liqligi muhim omil hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, EIZlar nafaqat tadbirkorlik va investitsiya faoliyatini kengaytirishi, balki ularni jahon iqtisodiy tizimi globallasuvi va xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi jiddiy o'zgarishlar sharoitida innovatsion elementlar va innovatsion funksiyalar bilan boyitishi mumkin [17].

EIZ hududida turli xil imtiyozlar va imtiyozlar innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish funksiyasini amalga oshirishi mumkin, masalan, AQShda, lekin faqat ob'ektiv shartlar mavjudligi bilan. Xorijiy tajribani o'rganishga ko'ra, innovatsion rivojlanish uchun quyidagi dastlabki shartlar ko'rib chiqiladi:

- innovatsion jarayonni ishga tushirish uchun yetarli texnologik va intellektual salohiyat;
- innovatsiyalar «zanjiri» ishtirokchilari sonining doimiy o'sishi, shu jumladan, yangi ijtimoiy guruhlarning jalb etilishi natijasida;
- innovatsion rivojlanishga yo'naltirilgan institutsional tizim (shu jumladan rasmiy va norasmiy elementlar);
- ko'pchilik xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va umuman yangi sanoatlashgan iqtisodiyot tomonidan innovatsiyalarga talab [18].

Iqtisodiyotni innovatsion va investitsiyaviy rivojlantirishning mashhur vositasi bu maxsus iqtisodiy zonalar tashkil etish va klasterlarni shakllantirishdir. Ularni qo'llash zamonaviy dunyo rivojlanishining muhim tendentsiyasiga aylandi; u keng tarqalgan va ko'plab mamlakatlar amaliyotida mustahkam o'rin olgan [19].

Maxsus iqtisodiy zonalar instituti jahon iqtisodiyoti tadqiqotchilarining diqqat markaziga aylangan bo'lsa, klasterlar hali ham birinchi navbatda iqtisodiy geografiya yoki milliy iqtisodiyotni boshqarish bo'yicha mutaxassislar uchun tadqiqot ob'ekti bo'lib qolmoqda. Bundan tashqari, klasterlar sezilarli darajada sezilarli tashqi iqtisodiy salohiyatga ega bo'lib, ularni o'rganish iqtisod fani uchun muhim vazifa hisoblanadi [20].

EIZni shakllantirishning muhim jihati bu zonalarning raqobatbardosh ustunligidir, uni klaster yondashuvi doirasida tushuntirish mumkin. Klaster quyidagi omillar asosida ish faoliyatini yaxshilashga hissa qo'shadi:

- ixtisoslashtirilgan materiallar va mehnat resurslaridan foydalanish imkoniyati;
- axborotga kirish;
- bir-birini to'ldirish;
- muassasalar va jamoat mollariga kirish;
- samaradorlikni oshirishni rag'batlantirish [21].

Shuning uchun ko'plab davlatlar ushbu sohalarga milliy rivojlanish va rag'batlantiruvchi vosita bo'lishini kutish bilan yordam berishadi.

To'g'ridan-to'g'ri va eng umumiy ma'noda "klaster" qisqacha Oksford lug'atida "yopiq narsalar guruhi" sifatida ta'riflangan [22, 325].

Maykl Porter nazariyasiga ko'ra, klaster - bu ma'lum bir hududda faoliyat yurituvchi va bir-birini to'ldiruvchi geografik jihatdan qo'shni o'zaro bog'langan kompaniyalar (yetkazib beruvchilar, ishlab chiqaruvchilar va boshqalar) va tegishli tashkilotlar (ta'lim muassasalari, davlat organlari, infratuzilma kompaniyalari) guruhidir [23].

Chunki ma'lum bir sanoat yoki sektor faoliyati, klasterdan farqli o'laroq, raqobatning buzilishiga moyil bo'ladi [24, p. 26], klaster endi geografik jihatdan bir-biriga bog'langan kompaniyalar guruhi, asbob-uskunalar, butlovchi qismlar, ixtisoslashtirilgan xizmatlar, infratuzilma, ilmiy-tadqiqot institutlari, universitetlar va bir-birini to'ldiruvchi boshqa tashkilotlar yetkazib beruvchilar va alohida kompaniyalar va klasterning raqobatdosh ustunliklarini oshiradigan guruh sifatida aniqlanadi. bir butun. Boshqacha qilib aytganda, klaster - bu hududiy yaqinlik munosabatlari va ishlab chiqarish sohasiga, uni amalga oshirishga va resurslarni iste'mol qilishga funktsional bog'liqlik bilan bog'langan sub'ektlar (kompaniyalar, korxonalar, infratuzilma, ilmiy-tadqiqot institutlari, universitetlar va boshqalar) guruhidir [25, s. 278].

EIZni tashkil etish va faoliyat ko'rsatishi uchta quyi tizimning organik birligini nazarda tutadi, ya'ni iqtisodiy (ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash, iste'mol qilish), tabiiy-geografik (iqlim sharoitlari murakkab bo'lgan hudud, o'ziga xos geografik joylashuvi) va ijtimoiy (aholi va butun ijtimoiy infratuzilma kompleksi), Bu ma'lum bir faoliyatning o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi korxonalar guruhi tomonidan ifodalanadigan klasterlarning shakllanishi bilan sezilarli o'xshashlikni anglatadi.

EIZlar va klasterlarni turli mamlakatlar iqtisodiyoti rivojlanishiga ta'sirini solishtirganda, har ikkala vosita ham mehnat bandligining yuqori darajasini ta'minlash, erkin konvertatsiya qilinadigan valyutani jalb qilishga investitsiyalar, ichki bozorni o'stirishga putur yetkazmasdan eksport salohiyatini ta'minlash uchun yaratilgan degan xulosaga kelish mumkin. [20].

Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi kunda dunyodagi etakchi iqtisodiyotlarning qariyb 50 foizi klasterlashgan. Bunday holatda AQSHda 380 ta, Italiyada 206 ta, Buyuk Britaniyada 168 ta, Hindistonda 106 ta, Frantsiyada 96 ta klaster faoliyat yuritadi. Tasodifan AQSHdagi korxonalarining yarmidan ko'pi klasterlar doirasida ishlaydi va ular tomonidan ishlab chiqarilgan YaIM ulushi 60 foizdan oshadi. Evropa Ittifoqida ishchi kuchining 38% klasterlarda ishlaydi. Kuchli klaster siyosati tufayli Finlyandiya hozirda mobil aloqa uskunalarning jahon eksportining 30 foizini, yog'ochni qayta ishlash mahsulotlarining 10 foizini, qog'ozning 25 foizini ta'minlaydi; va Italiya milliy eksportining 30% [26, p. 19].

Hozirgi vaqtda eng katta iqtisodiy o'sish vatandoshlar kapitali ustunlik qiladigan yoki muhim hissa qo'shadigan yagona etnik-madaniy makonda shakllangan EIZlarda qayd etilgan. Masalan, Xitoyda katta hududlar, BAAda Jebel Ali, Turkiyada Izmir, Hindistonda Mumbai.

Jahon amaliyotidagi ko'plab misollar ishlab chiqarishni tashkil etishning klaster shakli innovatsion-investitsiya jarayoni uchun eng samarali ekanligini tasdiqlaydi.

Klasterlarning shakllanishi hududlarning fazoviy rivojlanishiga va sanoatning yanada mustahkamlanishiga yordam beradi; klaster ta'minot zanjiri kooperatsiyasida korxonalarining ustuvorligi shakllantirildi. Klaster yondashuvi mintaqani rivojlantirish sohasidagi davlat siyosatining har tomonlama ko'rinishini ta'minlaydi. Klasterlar iqtisodiyotning diversifikatsiyasini ta'minlaydi, raqobatbardoshlikni oshiradi, yuqori texnologiyali tarmoqlar paydo bo'lishiga yordam beradi, shuningdek, mintaqalar rivojlanishini rag'batlantiradi [27].

Klasterlarga ikki tomonlama yondashuv jahon amaliyotida keltirilgan. Birinchidan, Erkin iqtisodiy zona klasterning bir qismi bo'lishi mumkin. Ikkinchidan, klaster EIZning bir qismi bo'lishi mumkin [28]. I. V. Klim o'z tadqiqotida ta'kidlaganidek, hududlarning klasterlarga aylanishi yoki ishlab chiqarishni tashkil etishning klaster ko'rinishidagi zonalar sifatida yoki zonalar va klasterlarning rivojlanishining "yopilishi" sifatida sodir bo'ladi [29].

Shuni ham aytish kerakki, Erkin iqtisodiy zonalar va klasterlarning asosiy maqsad va vazifalari o'xshash bo'lishiga qaramay, muhim farqlar hamon mavjud. Birinchidan, klaster hududi qonuniy ravishda cheklanmagan, uning o'lchamlari faqat iqtisodiy maqsadga muvofiqligiga bog'liq. Ikkinchidan, klasterlashtirish bojxona, tashqi savdo, moliyaviy va soliq imtiyozlarini nazarda tutmaydi. uchinchidan, klasterni yaratish va rivojlantirish asosan ichki rivojlanish va korxonalarining o'zaro ta'siriga qaratilgan; eksportni rivojlantirish ikkinchi darajali vazifadir [27].

Shu bilan birga, klasterli yondashuvning qo'llanilishi hududlar va umuman mamlakatning raqobatdosh ustunliklariga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatayotgani yaqqol ko'rinib turibdi. Bu esa, o'z navbatida, Erkin iqtisodiy zonalar klasterlarni rivojlantirish uchun o'ziga xos tayanch, tayyorgarlik infratuzilmasi ekanligini anglatadi. Ular klaster siyosatining tarkibiy qismlaridan biridir. Ko'pincha Erkin iqtisodiy zonalarining asosiy tashkil etuvchi elementlari (bazasi) bo'lgan yirik korxonalar bozorni shakllantirishga qodir, bu esa o'z navbatida klasterlarni tashkil qiladi.

Erkin iqtisodiy zonalar doirasidagi klasterlarning ushbu sxemasi ko'plab afzalliklarga ega. Birinchidan, bu ijro etuvchi hokimiyat va biznesni optimallashtirish o'rtasidagi aloqa. Ikkinchidan, ishlab chiqaruvchilar, etkazib beruvchilar, moliya va davlat institutlari o'rtasida o'rnatilgan munosabatlar EIZni rivojlantirish doirasida ishlaydi [27].

Klaster yondashuvi - bu mintaqaviy rivojlanish strategiyasini amalga oshirish shakli (bu holda maxsus ajratilgan hudud - EIZ) ishlab chiqaruvchilari ko'pincha klasterlar hosildorlik, innovatsionlik, raqobatbardoshlik, rentabellik va bandlikni oshirishga hissa qo'shishiga umid qilgan holda klasterlarni shakllantirishni o'z ichiga oladi. viloyat tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari.

Klaster erkin iqtisodiy zonasini tashkil etish ishtirokchilarga nafaqat o'zaro hamkorlik qilish va mahalliy korxonalarni rivojlantirish, balki mintaq va davlatning jahon bozorida eksport salohiyatini oshirish imkonini beradi. Masalan, BAAda Technology & Communications – Dubai Media City, Dubai Internet City, International Media Production Zone, Dubai Outsource, Empower, Knowledge Village, Dubai Studio City va Dubiotech (Biotechnology Park) erkin iqtisodiy zonalaridan tashkil topgan noyob klaster. . O'zaro ta'sir qiluvchi klasterlar, shuningdek, umuman mintaq va pirovardida, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan EIZ qismlari bo'lishi mumkin [30].

Zamonaviy sharoitda EIZning klaster siyosati ilg'or rivojlanishning tushkunlikka tushgan hududlarida klaster tizimlari loyihalarini har tomonlama qo'llab-quvvatlashdan iborat. Bu har bir erkin iqtisodiy zonada «yangi kurtaklar» salohiyatini maksimal darajada oshiradigan iqtisodiy tuzilmalarni izlashdan iborat. Shuni ta'kidlash kerakki, agar byudjet mablag'larini tasarruf etish samaradorligini optimallashtirish vazifasiga erishish kerak bo'lsa, unda bunday siyosat maqbul emas. Ammo iqtisodiy maqsadga muvofiqlikdan tashqari, maqsadli tizim mezonlari ham mavjud. Shu nuqtai nazardan qaraganda, mintaqaviy rivojlanishning eng keskin ijtimoiy-iqtisodiy muammolari, shuningdek, texnologik rivojlanishning ustuvor

yoʻnalishlarini amalga oshirish zarurati bilan bogʻliq vazifalar klasteri EIZ maqsadlarida klaster siyosati uchun eng muhim oʻrinni egallashi kerak.

Shu nuqtai nazardan, EIZning klaster strategiyasi alohida rivojlanish hududida klaster tizimlarini yaratish va qoʻllab-quvvatlashda milliy va mintaqaviy darajadagi hukumatlarning faol ishtirokini oʻz ichiga olgan izchil milliy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining tarkibiy qismidir. Mahalliyashtirish hududlari ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini yetarli darajada rivojlantirish, modernizatsiya siyosati tamoyillari va mezonlariga muvofiq, hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy maqsadlariga erishish va dolzarb muammolarini hal etish va texnologik rivojlantirish ustuvorliklarini qoʻllab-quvvatlashni taʼminlash. Shunday qilib, EIZning klaster strategiyasi davlat boshqaruvi integratsiyasining tarmoq va hududiy tamoyiliga qaratilgan.

Klasterlarni shakllantirish va qoʻllab-quvvatlashda davlat va ijtimoiy institutlarning asosiy strategiyasi EIZ subʼyektlarini klaster boshqaruviga ularning ichki tuzilmalari, ijtimoiy va institutsional rivojlanish tendentsiyalari bilan muvofiqlashtirilgan holda maqsadli taʼsir koʻrsatishi kerak, deb hisoblaymiz; ushbu boshqaruv jarayoniga ijro etuvchi hokimiyat organlari, fan va taʼlim muassasalari, ommaviy axborot vositalari va fuqarolik jamiyati, moliya institutlari, yirik, oʻrta va kichik biznesni jalb etish.

Shu bilan birga, klasterlarning rivojlanishi va jamiyat va tashkilotlarning samarali rivojlanishining jahon tajribasidan foydalanish zarur. Shu bilan birga, klasterlarni strategik rivojlantirish, klaster siyosati va klaster tashabbuslarini shakllantirish masalalarini hal qilishda shuni tushunish kerakki, klaster strategik boshqaruv sub'ekti emas, balki evolyutsiyasi bir tomondan belgilanadigan koʻp sub'ektiv muhitdir. klasterlar sub'ektlarining dinamikasi, ikkinchi tomondan, davlat strategiyasi, mintaqaning klaster siyosati va klaster tashabbuslari [31].

Klaster tipidagi erkin iqtisodiy zonalar markazlashtirish jarayonlari bilan kuchaytirilgan innovatsion rivojlanish uchun yuqori imkoniyatlarga ega boʻlib, buning natijasida sinergik taʼsir koʻrsatilayotganini alohida taʼkidlash lozim. Uning doirasida tizimning alohida elementlari, ya'ni klasterlar va davlat boshqaruvi organlari ega boʻlmagan yangi sifatlar paydo boʻlmoqda. Shu nuqtai nazardan, tashqi muhit ajralmas birlikka ega boʻlgan klasterli erkin iqtisodiy zona deb ataladi, bu esa milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshiradi.

Klaster erkin iqtisodiy zonasi - bu milliy iqtisodiyotning strategik muhim tarmoqlarining yuqori texnologiyali tayyor mahsulotlarini toʻliq ishlab chiqarish tsikliga moʻljallangan, bir nechta klaster shakllariga boʻlingan, imtiyozlarni taqsimlashda tabaqalashtirilgan yondashuvni qoʻllaydigan hududdir [32, p. 152].

Ushbu klaster iqtisodiy zona modeli klasterni tashqi muhit integratsiyasi hisobi yuritilishini ta'minlaydi: turli tarmoqlarning kichik va o'rta korxonalari, boshqa klasterlar bilan, shuningdek, boshqa mintaqalar bilan iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy nuqtai nazardan, erkin iqtisodiy zonalar bilan o'zaro munosabatlarni ko'rib chiqadi. va yuqori darajadagi boshqaruv tuzilmalari. Bundan tashqari, kichik modernizatsiya bilan, mintaqalar va korxonalarining strategik yo'nalishini rejalashtirish va rivojlantirishda shunga o'xshash model qo'llaniladi.

Shu munosabat bilan, EIZ klasterining oqilona va o'z vaqtida yaratilishi g'oyasi, birinchi navbatda, yaqqol integrativ nuqson bilan baholash mumkin. Klaster erkin iqtisodiy zonasining tashkil etilishi yuqori samarali raqobatbardosh zamonaviy ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish, qo'shimcha investitsiyalar jalb etish va yangi texnologiyalarni joriy etish imkonini beradi.

Klaster erkin iqtisodiy zonalarini birlashtirilgan rivojlantirish tashabbusini davlat darajasida har tomonlama qo'llab-quvvatlash maqsadga muvofiqdir. EIZ va klaster xususiyatlarining integratsiyalashuvi natijasida davlat qo'shimcha imtiyozlarga ega bo'ladi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqotlar asosida shunday xulosa qilish mumkinki, klassik erkin iqtisodiy zonalarga nisbatan klaster tamoyillari asosida tashkil etilgan EIZlar iqtisodiyotni rivojlantirishning birinchi navbatda strategik muhim tarmoqlari uchun samaraliroq vosita hisoblanadi.

Klaster yondashuvining erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) doirasida integratsiyalashuvi innovatsiyalarni rag'batlantirish, investitsiyalarni rag'batlantirish va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda muhim strategiya hisoblanadi. Bir-biriga bog'langan tarmoqlar, etkazib beruvchilar, muassasalar va qo'llab-quvvatlovchi xizmatlarning geografik konsentratsiyasi orqali ushbu zonalar ichidagi klasterlar iqtisodiy o'sish va rivojlanishni ta'minlovchi jonli ekotizimlarni yaratadi.

Adabiyotlar va empirik dalillar klasterlarning EIZlar ichida innovatsiyalar dinamikasini oshirishdagi ahamiyatini doimiy ravishda ta'kidlaydi. Korxonalar, ilmiy-tadqiqot institutlari va malakali iste'dodlar o'rtasidagi yaqinlik bilim almashinuvini, g'oyalarning o'zaro changlanishini rag'batlantiradi va innovatsion jarayonni tezlashtiradi. Bu hamkorlik muhiti nafaqat ilg'or texnologiyalarni rivojlantirishga yordam beradi, balki tadbirkorlar va investorlar uchun jozibali taklif yaratish orqali investitsiyalarni jalb qiladi.

Bundan tashqari, klasterlarning ta'siri innovatsiyalarni rag'batlantirishdan tashqariga chiqadi. Ushbu klasterlar ham mahalliy, ham xorijiy investitsiyalar uchun magnit bo'lib, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun qulay muhit yaratadi. Tegishli tarmoqlar va ixtisoslashtirilgan infratuzilmaning konsentratsiyasi xavflarni

kamaytiradi va to'siqlarni kamaytiradi, kapital va iste'dodlarni jalb qiladi, shu bilan birga biznesning o'sishi va kengayishiga imkon beradi.

Erkin iqtisodiy zonalardagi klasterlar mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishning katalizatorlari hisoblanadi. Ular aholi bandligini ta'minlaydi, yordamchi tarmoqlarni rag'batlantiradi, hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga salmoqli hissa qo'shmoqda. Klasterlarning birgalikdagi tabiati manfaatdor tomonlar o'rtasida hamkorlik, umumiy maqsadlar va o'zaro manfaatlar ruhini rivojlantiradi va natijada barqaror iqtisodiy farovonlikka olib keladi.

Klaster yondashuvi samarali amalga oshirilganda va qulay siyosat bilan qo'llab-quvvatlansa, erkin iqtisodiy zonalarga innovatsiyalar, investitsiyalar va tadbirkorlik dinamikasining dinamik markazlariga aylanish imkoniyatini beradi. Hukumatlar, siyosatchilar va manfaatdor tomonlar klasterlarning muhim rolini tan olishda davom etishlari va iqtisodiy o'sish va global raqobatbardoshlikni oshirishda ularning to'liq salohiyatini ochish uchun ushbu ekotizimlarni yaratish va rivojlantirishga sarmoya kiritishlari kerak.

Bir so'z bilan aytadigan bo'lsak, Klaster yondashuvi sohalar o'rtasidagi sinergiyadan foydalanish, innovatsiyalarni rag'batlantirish, investitsiyalarni jalb qilish va erkin iqtisodiy zonalar doirasida tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirishda asos bo'lib qolmoqda. Ushbu zonalar rivojlanishda davom etar ekan, klasterlarga strategik e'tibor mintaqaviy va global miqyosda iqtisodiy rivojlanish va farovonlik landshaftini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Корнейко О.В. Опыт развития специальных экономических зон и промышленных кластеров в Китае / О.В. Корнейко, А.В. Пестерева // Вестник Удмуртского университета. Серия: Экономика и право. — 2016. — Т. 26. — № 6. — С. 34-40
2. Porter, M. E. (1998). Clusters and the new economics of competition. Harvard Business Review.
3. Ketels, C. H. M. (2003). The development of the cluster concept - present experiences and further developments.
4. Cooke, P. (2001). Regional innovation systems, clusters, and the knowledge economy. Industrial and Corporate Change.
5. Boschma, R., & Frenken, K. (2011). The emerging empirics of evolutionary economic geography. Journal of Economic Geography.
6. Maskell, P., & Kebir, L. (2006). What qualifies as a cluster theory? Oxford Handbook of Economic Geography.

7. Feldman, M. P. (2001). The entrepreneurial event revisited: Firm formation in a regional context. *Industrial and Corporate Change*.
8. Audretsch, D. B. (2012). Entrepreneurship policy and the clustering of innovative entrepreneurship. *Small Business Economics*.
9. Krugman, P. (1991). *Geography and trade*. MIT Press.
10. Enright, M. J., & Scott, E. (2005). Regional clusters: What we know and what we should know. *Regional Studies*.
11. Mamurjonovich, U. T. (2023). JAHON IQTISODIYOTIDA YANGI INDUSTRIAL DAVLATLARNING TUTGAN O'RNI. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 344-345.
12. Соловьева О.И., Соловьева Е.А. Состояние и тенденции развития предпринимательской среды // *Международный журнал экспериментального образования*. — 2014. — № 11 — С. 41–43.
13. Mamurjonovich, U. T. (2022). WORLD ECONOMY AND INTERNATIONAL RELATIONS. ФГБОУ ВО «КАБАРДИНО-БАЛКАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. ХМ БЕРБЕКОВА». КОЛЛЕДЖ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ЭКОНОМИКИ (РОССИЯ) ИСЛАМСКИЙ УНИВЕРСИТЕТСКИЙ КОЛЛЕДЖ ТАЗКИЯ, 142.
14. Свободные экономические зоны в России и проблемы их функционирования / А.А. Козловская, А.В. Кравченко // *Международный студенческий научный вестник*. — 2015. — № 4–3. — С. 402–405.
15. Коробова О. В. Анализ теоретических подходов к понятию «свободная экономическая зона» / О. В. Коробова, Н. В. Наумова // *Ученые записки Тамбовского отделения РoСМУ*. — 2015. — № 3. — С. 1–4.
16. Соловьева, Жанна. Особые экономические зоны как инструмент привлечения прямых иностранных инвестиций [Текст] / Жанна Соловьева // *Международная экономика*. — 2007. — № 3. — С. 18-26.
17. Зубченко Л.А. Иностранные инвестиции: учеб. пособие / Л.А. Зубченко. — Москва: ООО «Книгодел», 2006. — 160 с.
18. Кузнецов А. Свободные экономические зоны и национальная экономика. /*Мировая экономика и международные отношения*, №12, 1990. — С. 75-84.
19. Алиев Ш.Т. Роль специальных экономических зон в развитии предпринимательства и инвестиционной активности / Ш.Т. Алиев // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://creativeconomy.ru/lib/7434>
20. Кешишева Н.Г. Проблемы и перспективы развития особых экономических зои в России / Н.Г. Кешишева // [Электронный ресурс] —

Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-i-perspektivy-razvitiya-osobyhekonomicheskikh-zon-v-rossii>

21. Семенова Н.Н. Стимулирование региональных кластеров и обмен знаниями // Капитал страны [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.capital-rus/articles/article/1020>

22. Баженова Ю.В. Мировой опыт применения кластерного подхода в развитии свободных экономических зон и российские перспективы: автореф. дис. ... канд. экон. наук. М., 2009. 24 с.

23. Бабаев Х.С., Каримов Р.А. Кластерная модель конкурентных отношений в СЭЗ / Х.С. Бабаев, Р.А. Каримов // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/klaster-naya-model-konkurentnyh-otnosheniy-v-sez>

24. Краткий Оксфордский словарь [Текст] // Oxford University Press, Oxford, (7-е издание), 1982. — 544 с.

25. Цихан Т.В. Кластерная теория экономического развития / Т.В. Цихан // [Электронный ресурс]- «Теория и практика управления», №5, 2003 г. — Режим доступа: http://www.subcontract.ru/Docum/DocumShow_DocumID_168.html

26. Пятинкин С.Ф. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт / С.Ф. Пятинкин, Т.П. Быкова. — Минск: Тесей, 2008. — 72 с.

27. Краус Н. М. Кластерна стратегія інноваційного розвитку економіки на мікрорівні: регіональний аспект / Н. М. Краус, Ю. М. Бібенко // Вісн. Хмельниц. нац. ун-ту. Серія «Економічні науки». — 2012. — № 1. — С. 277-280.

28. Инновационно-технологические кластеры стран — членов МЦНТИ. — М.: МЦНТИ. — 2013. — 46 с.

29. Фатихова Л.Э. Роль ОЭЗ в кластерном развитии региона (на примере Республики Татарстан) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-oez-v-klaster-nom-razvitii-regiona-na-primere-respubliki-tatarstan>

30. Клим И.В. Роль особых экономических зон в инновационном развитии мировой и российской экономики : автореф. дис. ... канд. экон. наук. М., 2008. 24 с.

31. Шмонов Н.Н. Историческое исследование проблем развития особых экономических зон / Н.Н. Шмонов // [Текст]. — Казань, 2010. — 158 с.

32. Челпанова Ю.О. Кластерные структуры в особых экономических зонах / Ю.О. Челпанова // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2017/12/12/klasternye-struktury-v-osobyh-ekonomicheskikh-zonah>
33. Maxmudova Zilola. (2023). TALIM MUASSASI RAHBARLARIDA YUKSAK AXLOQIY SIFATLARI RIVOJLANTIRISH. International Multidisciplinary Journal of Universal Scientific Prospectives, 1(2), 78–83. Retrieved from <http://izlanuvchi.uz/index.php/iz/article/view/17>
34. Тарасенко В. Стратегии развития территориальных кластеров / В. Тарасенко // [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.inesnet.ru/wp-content/mag_archive/2011_11/ES2011-11-tarassenko.pdf
35. Otto, M., & Thornton, J. (2023). JAHON IQTISODIYOTI VA XALQARO MUNOSABATLAR. QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 216-219.
36. Еспаев С.С. Киреева А.А. Концепция формирования и развития перспективных национальных кластеров / С.С. Еспаев, А.А. Киреева// [Текст]. — Алматы. 2013. — 234 с.